

„МИКОЛА ДЖЕРЯ“.

(Літературний аналіз).

Коли письменні діти свого народу розмовляють про літературу, вони мало говорять про сюжети, теми й основні проблеми літературних творів тому, ма- буть, що живими й яскравими їм в уяві стоять живі постаті людські з літературних творів, а не конструкція тих творів, драматизм позицій, розвиток фабули чи зовнішній рух подій. Так буває найбільше з творами національних літератур, де живуть справжнім життям, мало не в реальному живому тілі, літературні типи, і ми про їх говоримо, упевнено й з інтересом, з симпатією чи злобою, з ненавистю чи любов'ю, як-би про своїх близьких знакомців, що допомагають нам жити й розуміти людей, або-ж застують нам світло світу цього марного і перебивають нам життєву кар'єру.

Часто-густо виплодок найчистішої фантазії, але фантазії людської, літературний тип посідає уяву багатьох поколінь, міцно, широко й навіть вигідно розгощується в нашему побуті й кладе в нашій психіці глибокі живущі сліди, що мають сміливий нахил висадити наверстування від околишніх обставин, дбайливого виховання та того фактора, що непереможною силою вдирається на своє необмежне царство й панство в нашій душі і звється духом часу.

Уявіть собі, що ви живете за часів Троянської війни, й присилуйте вашу уяву, щоб вона позбулася усіх легендарних шат і прикрас, і погляньте тоді на цього славетного мірмідонського ватажка Ахілеса,—що воно за один? Ясна річ, що це ватажок надбerezьких розбишак, голий обідраний безштанько, хвалько неприторений, авантюрист з роду й заводу, а що заводяка та бешкетник такий, що дивно, як цей поважний Агамемнон міг його терпіти цілих дев'ять років. Таке всесвітнє ледащо влізло до великого походу проти Трої, останньої фортеці егейської культури, що стояла на контролі малоазійської та чорноморської торговлі, але чи міг він хоч як-небудь розумітися на тодішній колоніяльній політиці молодого елінського народу, чи міг навіть мріяти, що його власна скрупулезна держава, той мірмідонський повіт, годна буде провадити якусь торговлю, якусь виміну з надпонтійськими тубільцями, нашими українськими предками? Що міг він дати за ціну нашого дебелого зерна пшеничного, за степових коней, за злотисту рибу з широких гирл чорноморських та затишних лиманів? Щербату зброю, що сам не кував, а грабував у купців коло Сицилії? Трошку золотих обручів, гребінців на чубаті скитські голови та витворних чорнофігурних горщиків, також в егейців грабованих? Чи може вовни з паршивих звироднілих овець елінських, що з недалеких часів походу Аргонавтів не могли поробитися геть усі злоторунними від того барана, краденого на березі теперішньої Грузії? А ці витівки його з гартованим у вогні недошкульним тілом та тою єдиною дошкульною п'ятою,—попади в неї, коли вона завжди при землі!—ці грабіжницькі походеньки далі від берега, де він винищив більше, як два десятки міст, а ці скоромні пригоди й скандали з жіно-

тою, з Гіподамією, з Хризейдою і, нарешті, з Поліксеною, дочкою Пріамовою, що ради неї мав з ворогами елінів разом накладати!

А однаке, ми його знаємо тільки за найкращого з усіх героїв світового письменства, за вірного товариша з щирим серцем, за гостинну та добру до нещасних людину, осяяну красою своєї вдачі; знаємо його ще й за людину сміливу в боротьбі з грізною долею, відважну й гарну в бою, знаємо й його любов до поезії та музики, до лицарства, його велику натхненну душу, непохитний доладній розум. Мудрий мандрований дідок, видючий у глибину прийдешніх віків і поколіннів, сліпець Гомер, зневажив усну традицію та часткові перекази, що їх ви, тодішній чита-чу, та й я порозносili пліткою по всій Елладі, бувши самі учасниками політичних інтриг, що точилися під Троєю за владу, та тяжко заздривши прекрасному Ахілові за його красу, силу, відвагу, славу і все те, чого у нас із вами не було,—і показав Ахіла найкращим лицарем. Котрий-же з Ахілів має чи матиме реальніше існування — чи цей Гомеровський чи той другий, „справжній“, котрого може ще не знати на якого дідька відкопає й відчитає археолог-пацюк Онуфрій.

І так само здобутий з архівів Максим Залізняк, правдивий міщанин з сірим скромним словом, з тьмяним волозим рабським блиском в очах, з сірою долею збунтованого на час на годину, а покараного на все життя мужика,—чи він буде жити в нашій уяві, чи герой Шевченкових „Гайдамаків“, той маломовний рішучий мужик, що горів огнем ненависті на панів, що одним жестом рішав сумніви й муки, над якими роздирається інтелігентний Гонта, що скаженим полум'ям очей своїх запалив усю завирюху Коліївщини?

Тільки цей, останній—що сь, що ми можемо судити й осуджувати, на що можемо дивуватися, що найтврепіше надавши йому значіння символа того часу для характеристики неприборканої тоді голоти української. Бо документи, що знайшов та обробив О. Гермайзе, виразно кажуть, що це був таки справді міщанин, що, певна річ, він дістав добре в шкуру від цариціних суддів, що відбув він каторгу, жив потім у Київі та тут таки й помер... лишається ще знайти документи, щоб показати, що він годувався при перекупці з Подолу, підторговував пирогами, коли його сідуха слабувала, инколи постоював із довгою рукою коло Лаври,—що там іще може бути за зовнішнє свідоцтво над людиною, що так далеко відійшла від геройства народного повстання, як і, наприклад, О. Гермайзе та я від часів Коліївщини. Ясно, однаке, що справжній Залізняк буде жити привидом з архівального пороху, коректурною тінню до літературного Залізняка, а той, Шевченків — тільки він має на собі м'ясо живої людини, яскраві фабри певної індивідуальності, гранчастість виразної людської вдачі.

Чи й говорити ще про те, який далекий від Гете-вого Фавста той середньовічний знахар-престиджик-татор, що дав початок поважним легендам про свої убогі спроби психофізіологічного відродження людини; певне сліпає непорозумілими очима старий на доктора Фавста в нашому розумінні, на це втілення й символ європейської людини з доби нової історії, та дивується на експерименти проф. Штайнаха.

Яка це гарна химера нашої душі — творити фантастичних людей, яке це чудо людської вдачі — обліплювати замріяні образи письменників своїм новим розумінням, підтримуючи вічне життя інтелектуальних

фікцій! Від давно умерлих поколінь лишається такий непевний слід у ділах рук їхніх, дотлівають сухі документи, даючи спроможність історикам різних напрямків будувати зовсім різні реконструкції давнеколишнього життя, а очевидні потвори та виплодки людської фантазії буйно собі процвітають, видаючи вічно-змінну еманацію чарівних пахощів людської душі. Чом це так? Загадки власне ніякої нема, бо літературні чи там поетично-легендарні постаті творяться наслідком певного процесу абстрагування всуміш із типізацією характерних для якоїсь доби психічних явищ, і робиться це методом поетичним, цеб-то образним, інакше сказавши—способом перенесення явищ одної категорії, до прикмет іншої, більш конкретної, живої, втіленої, а, значить, і ріднішої й більше зрозумілої.

І тривалість літературних образів можна пояснити тільки нашим гострим, вічним і найбільшим інтересом до живої людини, тим пекучим змаганням пізнати теперішню людину, підходячи до неї всіма можливими шляхами, життєвими й науковими, і між іншим також і цею величиною, осяйною галереєю літературних типів та образів. Ці типи з'являлися очевидно наслідком певних життєвих процесів, певних соціальних, економічних відносин, якоїсь боротьби ідей та інтересів, а однаке в процесі творчості певні образи та типи, що мали тільки характеризувати ті ідеї, інтереси, відносини, повиростали в могутні, живі (цеб-то живущі повним, не однобічним життям) постаті людські й приховали за собою гостру діялектику соціальну, біологічну, то-що. Нав'язуючись до афоризму Тобілевича—„Люди вмирають, ідеї вічні”—люди таки справді вмирають, здебільшого лишаючи по собі марний, минущий слід; ідеї вічно чергуються.

а типові витвори людської фантазії вічно обростають живим розумінням нових поколіннів.

Їх небагато в світі, тих, що вміли прогортати сперед своїх творчих очей гущину людської маси для споглядання страшної діялектики ідей, проблем, моральних питань: ну, наприклад, Софокл, сліпо-байдужий до тричи бездольного Едипа, а весь затоплений у діялектику ідеї фатуму, невідкличної долі. І тепер можна назвати письменників, що виводять живих людей для годиться, творячи їх загальними, шаблоновими (в доброму розумінні цього слова), звичними нам рисами, та надаючи їм ілюзорного існування й діяння, потрібних тільки для силуетного втілення певної своєї ідеї — такий Бернард Шоу, така наша Леся Українка, в якої драматизм мало не завжди побудовано на марксистській діялектиці ідей і то навіть у таких творах, що темами своїми нічого спільногого з марксизмом не мають. А здебільшого дієва особа, тип, герой у письменника і в нашему уявленні вкриває собою тему й сюжет і провідні ідеї й над ними горує, користуючись ними, як матеріалом до характеристики його самого, як якоюсь часткою одного загального й складного цілого. Це також зrozуміло й пояснюється тим, що письменник розробляючи певну проблему в своєму творові, — звісна річ, мало не всі проблеми людського життя й відносин складні, тяжкі, драматичні, немилі, — захоплюється живим утіленням якоїсь ідеї, полюбляє створений ним образ і надихує його всіма прикметами живої конкретної людини, забезпечуючи йому тривале, довговічне чи й вічне життя. Таким чином, на такому психологічному ґрунті виникає ще за давніх-давен портрет на манера письма, портретна література, повість, поема, роман, — сила літературних творів, де основну

проблему, сюжет, конструкцію застують дієві особи, герої, типи і в творчім процесі авторовім і в розумінню читачевім.

Портретний роман (це не те, що списаний з певної особи), повість основного героя мало що шкодить літературам багатим, з давніми глибокими традиціями, з високою технікою повістярської мови та стилю, бо зрештою коли не дорівнює класичним зразкам літературним, то от собі лишається в масі поточноЛітератури лектурою на розвагу собі, читачеві та для нав'язання традиції, збільшує масою літературний рівень, що на ньому виростають велетні. Для народів бідніших на загально-культурні та літературні традиції скоріше була-б некорисна така субституція творів сюжетних творами портретними чи т. зв. психологічними, тому що тільки висока техніка розроблення основних світових сюжетів (та тільки частиною своїх національних, місцевих) виводить ту чи іншу літературу з меж домашньої обіходки на вільні просторища світової літератури. Отже, що за милий геній керував смаком наших батьків, ні—прадідів, предків, підкидаючи їм у літературу та в народню творчість світові мандровані сюжети про пригоди бідного й багатого, про правду і кривду, про пошану до батьків, про блудного сина, про вірне кохання, про кровомішний шлюб, про нечестиве батькове кохання—про все те, що в формі шаблона, трафарета, канви прибивалося з усіма вітрами до нас та діставало своєрідного мережання, розшивання, прикрашування, цеб-то тої художньої обробки, що скріпляла собою простињку канву і пускала в світ український на загальний ужиток і пожиток.

З цього погляду був надзвичайно щасливий та вірний перший абзуг нового українського письмен-

ства, почавши з своєрідної обробки світового сюжету про Енеєві пригоди, з цього певного роду веселого виклику в бік класичних літератур, щоб транвестією покінчiti з рабським наслідуванням їм та викрити в широкому трактуванні основні проблеми тодішнього українського побуту. Для мене нема сумніву, що й „Нatalка Полтавка“ була не таким уже й посереднім та далеким відгомоном,—коли згадати, як італійський репертуар загатив собою тодішню російську сцену, та що й найкращі італійські трупи довгенько розгощувалися в XVIII ст. в Росії,—європейської комедії та основних сюжетів тодішньої драми. Більше того, типовий Панталоне з *commedia dell'arte* Гоцці, перебраний у поважного венеціянця з *commedia di carattere* Гольдоні, як живий відбився в нашому Возному; симетричний розвиток комічної інтриги „Нatalки Полтавки“ крутиться заходами обох Джанні, хитрого Бригели—Виборного та спрітного Арлекина—Миколи; запропастившийся Петро дуже совісно ускладнює дію за прикладом змандрованого Флориндо, а не без лукавства бойка Наталка являє собою чесне наслідування милої Розаури, і всі вони—патріоти своєї Полтави, як тамті—Венеції, і навіть знати елементи „бергамаско“ в мові Виборного та болонську вченість у Возного

І шкода, що тодішнє громадянство та літературна братія так хибно, так мало по-культурному зрозуміли першу в нас спробу українського роману за європейським сюжетом у „Енеїді“ Котляревського, і школа також, що дальші наші здобутки на тім полі позначилися перевагою етнографічного стилю над індивідуальним та літературним і перевагою психологічної характеристики, роману портретного над сюжетним і навіть тематичним. Навіть у драматичній нашій літе-

ратурі,—виключаючи Тобілевича і потім Лесю. Українку та Винниченка,—помішали наші популярні драматурги не тільки сюжет із темою, але навіть саму драму з портретним оповіданням. Тільки предивний у кожнім слові і в кожнім ділі своєму Шевченко, один-єдиний із великого числа літературних авторитетів та кликаних і непроханих хрещених батьків Маркові Вовчкові, він один тихенько їй порадив, щоб казки—„казки, серденько!“—писала... що мало ніяк не казки для дітей означати, а сюжетні твори, чи твори на класичні сюжети, а не ті, може й хороші, але бездієві характеристики, що на їх вона своє тонке перо зрукодільничала.

Таким чином і з природи цеї матерії, з того нашого людського інтересу до характеризування людини самої по собі, і з малої нашої літературної культури і, на-досаду, з малої уважності наших письменників,—наша література показалася надзвичайно убога на сюжети, зовсім незграбна в обробленню навіть близьких нам сюжетів, чим вона й відстає дуже сильно від літератур європейських. Іншими своїми ціхами—це непогана література, навіть добра, як і в людей: ціла комора симпатичних ідей, цілий магазин гарних тем, ціла галерея більших і менших постатей, різка лініяabolіціонізму, глибокий демократизм, надзвичайно розумне та оригінальне трактування народності і подвижницька вірність письменству, як функціональному органові національної свідомості. Все як слід, все як у людей, а сюжетів, уміння поводитися з ними як не було, так і нема. І по цей день Наддніпрянщина дає малюнки та малюнки, дядюшко, а Наддністрянщина — образки та образки, пане-добродію!

Отже з тим більшою увагою доводиться замисли-

тися над оцінкою повісті І. С. Нечуя-Левицького „Микола Джеря“, коли зважити й зовсім природні основи художньої творчості та традиційні зразки української літератури, як переднішого письменства так і сучасного; з його чималими претензіями та ще в більшою що на йому лежить відповідальністю. Мушу попереду вияснити мій, читальницький, настрій що до Левицького.

Прочитавши колись його повісті, не перечитував потім ніколи, бо не зачепив він мене нічим. Позитивну оцінку цього письменника вичитав я в давніших працях С. Єфремова і на тім і заспокоївся. Читаючи тепер свіжу книжку С. Єфремова про Левицького (Акад. С. Єфремов. Іван Левицький-Нечуй. К. 1925. В-во „Слово“) був дуже здивований тою високою оцінкою, що дав критик цьому перестарілому, здавалося мені, письменникові, який колись так мене розхолодив своїм підстаркуватим духом. І нарешті тепер, передумуючи прочитане з Левицького для цєї моєї статті, чую, що все пробую в стані якоєсь особливої поваги до цього автора і прикрого непорозуміння: чом я був такий неуважний до нього, чом мені забракло розуму побачити милі цінності, приховані за рівною, задумливою манeroю цього письменника? Але це суб'єктивне.

Цікаво-б зробити об'єктивний експеримент, щоб відірватися від того мого мішаного настрою, а власне: попереду, у вступі, я підходив з міrkами світового письменства, з вимогами широкого світу до де-яких моментів нашої літератури,—що-ж буде, коли зробити навпаки?—цеб-то, з матеріялом української літератури пуститися в широкий, культурний европейський світ. Отже: „Микола Джеря“ Нечуя-Левицького, я—український читач—і який-небудь европеєць. Сказати про

цю повість, що тут, мовляв, оповідається про Миколу Джерю—це не сказати нічого, бо такої історичної особи, чим-небудь славної, ніколи на світі не було. Значить: селянин, а ім'я його нічого іншого, окрім випадкового прізвища, не означає. Не поможе, очевидно, й характеристика нашого героя, бо кожна людина, нормально на літературі вихована, неодмінно поставить таке питання: об чим ця повість, чи—який її сюжет? Або ж, іншими словами,—яка дієва схема твору, що коло неї гуртується його герої? Тоді треба казати так: один собі кріпак, цеб-то невольник, раб, син раба й рабині і внук рабський покохав дівчину, рабу, дочку і внучку рабову. Ніхто не став на перешкоді цьому коханню, ніхто третій не встрав у це дуже мало зформоване кохання, але весілля не могло відбутися за вподобою молодих, що мусіли вважати на певну систему для шлюбів між рабами, власне, щоб одному рабовласникові не зменшилося число його підвладних, а вони належали не одному, а двом господарям. Способом заміни цю технічну, *sit hoc verbum*, перешкоду було обійтися, і молоді побралися. Молодий мав потяг до волі,—припустімо поки-що детьрмінований потяг до волі —протестував, стяvся з рабовласниками і мусів сам тікати; спочатку близько, потім далі і нарешті туди, де неволі не було. Він працював, був добрым і мужнім, але нового життя собі тут не склав, тужачи за родиною та за милою його серцю дружиною. Тут була й друга дівчина, що покохала його, віддала була йому всі мрії й серце дівоче, але він відігнав, погасив у собі симпатію до цеї дівчини і в смутку та нудьзі перебув увесь час, коли вже ніоля, ні недоля не могли йому нічого вдіяти: неволя впала, але старого гнізда та своєї дружини він не застав уже. Рідня його прийняла до себе.

і він доживав віку спокійно, вживаючи набутого досвіду та загартованого серця на боротьбу з новими людськими зліднями. От і все.

Той наш европеєць, коли він толерантна людина, а не наш новітній критик, мав-би сказати, що йому тепер ясно, що це своєрідний варіант сюжету Тристана й Ізольди в Дядьковій Томовій Хаті. Невільницька родина справді геть ізруйнована панською сваволею: старші доживають марного віку в холоді, голоді та безнадії, вмирають, не бачивши близьких, непевні їхньої долі; молоді розлучені—хто без просвітки відбуває неволю, хто поневіряється по світах, притлумивши в собі поривання до боротьби, помсти й відбудови родинного огнища,—це аналогія з повістю Бічер Стов. А аналогія з романом Тристана та Ізольди,—також неповна, також не зовсім викінчена в драматизмові ситуацій—буде в вірнім коханні Миколи Джері до його дружини, ясної Нимидори, в далеких і безрадісних його мандрах, у вигнанні, в зустрічі його з чорнявою Мокриною, в боротьбі тих двох образів у його душі, в перемозі єдиного, першого судженого людині кохання над пристрастю, та в сумнім кінці цього єдиного кохання.

Пускатися в дальшій літературній розумування з тим нашим слухачем европейцем краще не треба, бо нічого доброго окрім непорозуміння з того не вийде: він почне нарікати на малій і кволій драматизм ситуацій або закидатиме Левицькому сірий та безрадісний кінець його герояв, і буде мати рацію, бо тільки те добре в житті і в літературі, що виразно кінчається,—добре або ж зло,—а тут у нас вийде, що багато чого в повісті (роман з Нимидорою, з Мокриною, відносини з паном, то-що) не кінчається ні як. Отже покиньмо нашого чужинця з порадою прочи-

тати самому всю повість та познайомитися ширше з українською літературою, погодімось на тому, що якийсь сюжет у повісті Нечуя-Левицького єсть, що він мало розроблений, але все-ж цікавий, що внутрішня діялектика повісти й зовсім слаба, бо не розроблені всі логічні можливості з даної комбінації відносин та психологія втягнутих у сюжет дієвих осіб трактована досить однomanітно, але зате чимало конструктивних дефектів, вад (а не помилок!) можна пояснити самою темою цього твору та свідомою громадською тенденцією цього автора.

Тема ця—кріпацтво. Вона подіяла на сюжетні дефекти в повісті, але її розробив автор з найбільшою увагою та розумом. Більше того — можна сказати, що тему свою обробив Нечуй-Левицький коштом мало не всіх художніх прикмет своєї повісті, бо малий драматизм індивідуальних позицій, м'ягке нерізке обрисування психології героїв цілком можна пояснити всею відданою увагою на тему повісті, на кріпацтво. І тут Левицький появив велику майстерність, а на літературний суд і осуд за всі дефекти повісті міг-би виправдуватися лиш одною відповідлю-запитанням:—А кріпацтво? Справді, воно дало основний тон повісті, воно-ж таки складає настрій її, тло і разом тяжку покрівлю, що вивершує недоладні подекуди частини всеї будови „Миколи Джері“.

Дуже цікаво, на користь Нечуєві-Левицькому, відзначити, що тенденцію його повісті тема не покриває. І справді: невже автор хотів довести тільки те, що кріпацтво—це лихо, огидна душі людській система та що його треба скасувати, скинути? Це був-би також непоганий висновок для нашого автора, але дрібний та й просто таки непотрібний. Адже повість, з'явилася вперше року 1878-го, коли авторові було 40 ро-

ків, і вже було 17 років по кріпацтві, отже ніяк не вийде записувати Левицького в ту плеяду борців з кріпацькою неволею, що стільки лаврів поклала на себе в 40-ві й 50-ті роки, коли цей інститут уже також упадав і література тільки фіксувала готовий громадський настрій та дозрілу нікчемність перестарілої соціальної системи. З цього погляду більш свідомою й сміливішою показується ініціатива Котляревського в описові пекла, ніж пізніша праця Тургенева й Маркова Вовчкова, коли сонце кріпацтва було геть навзаході. Отже ні за молодого віку Нечуя-Левицького, коли кріпацтво доходило останніх років, ні пізніше, писавши „Миколу Джерю“, не могло йому те кріпацтво боліти ні фактом існування, ні погрозою нового пришестя. І знов на честь Левицькому доводиться признати, що соціальний його розум проглядав глибоко у суть соціальних відносин, пильно тримаючи свідомість письменника як на уважному вивченю певних причин громадських явищ, так і на можливих, і добре в нього вгаданих, наслідках. Отже тенденція письменника провадить нас не тільки до висновків про вплив кріпацтва чи, загально, всякої соціальної неволі, на долю, на психіку людську, але й до думки про тяжке господарське становище нашого селянства через несправедливо доконане визволення з неволі тим препрославленим актом 19-го лютого 1861 року. Але про цю тенденцію — далі, пізніше.

Тему „Миколи Джері“ Левицький подав і виявив твердо й окреслено. Тут зовсім зникає довголітня традиція російської й почасти української літератури—доводити всім своїм твором, що мужики-кріпаки теж люди, що їм властиві не в меншій (але своєрідній) мірі мало неті самі почування, що й па-

нам, що кріпацький стан принижує їхню людську гідність, що через кріпаччину гинуть людські гарні здібності в селян, то-що. Ні. Реалізм Нечуя-Левицького йде своєю особливою дорогою: він виходить із певного самодовління селянського життя й побуту; селянин у нього такий, як єсть, знає свою мужицьку правду, свої потреби; йому весь інший світ чужий і марний; в нього свої інтереси, обмежена сфера переживаннів, готові мірки на оцінку людей і відносин, своєрідна економія та марнотратність, веселощі й гульбище, радість і заздрість. Ніякої аналогії з панським людським життям він не знає, пана не тільки не розуміє, але й не хоче ніде, ніяк і ні в чім розуміти.

Тематичне розроблення повісті переведено не в лінії пани та люди, а тільки—селянство та кріпацтво, як два осібних світи, як дві різні системи, що не можуть разом і поруч існувати. З цього погляду Левицький надзвичайно послідовно та виразно показав ролю кріпацтва, як системи, в селянському житті й господарстві, закинувши зовсім стару літературну манеру жалітися, нарікати на кріпацтво, заводити очі в небо, повивати серпанком жаху селянську долю в жорстоких поміщичих руках і всяке таке інше гуманне скигління. Бачимо тільки, що панщина вдирається в мужицьке життя і в найдрібніших своїх проявах викликає не слози, не стогін рабський, а досаду, гнів, боротьбу в селянина, що з усієї сили хоче якось до-ладу організувати своє життя та господарство. Ось як воно виглядає в моментах контакту світу панщинянного з селянським:

Неділя. Свято. Відпочинок. Баби провадять свої господарські, матримоніяльні, родинні балачки. Коли тупоче кінь, з-за верби виринає кінська голова, потім

висока шапка, потім лиць з вирячкуватими неласкавими очима. Це осавула, і він горлає, щоб завтра люди йшли на панщину.

Осавулин голос дав знати, що свято скінчилось.

Нимидора була з сусіднього села й кріпачка в сусіднього пана.

Джеря просив, благав; але все те нічого не помогло: пан сказав, що пустить Нимидору тільки тоді, як з Вербівки яка-небудь лівка вийде заміж у Скрипчинці.

Випадок—мужицький бог!—допоміг молодятам подружитись. Відгуляли весілля, трошки по-сирітському, але все-ж як у людей. Починається нове життя, у новім сполученню та гурті.

Ввечері по-під дворами їздив осавула на коні і загадував усім на панщину до току. Крик осавули дав знати людям, що весілля скінчилось.

Весілля, піп, переїзд, горілка, цеб-то побутова фіксація акту одружіння, коштують грошей, а їх треба відробити. Чом-же, мужик це може:

„То заробимо. Хіба-ж не маємо рук чи що?“ обізвався син.

„А коли-ж ми його заробимо? Хіба за тією панщиною похопійшся заробити?“ сказав батько.

„Бодай ту панщину дідько забрав до пекла!“ промовив син.

Ось вам перший рефлекс на панщину—до дідька! Єсть і дужчий:

Нема селянинові часу, способу, спроможності працювати на себе, виконувати найприродніше своє бажання.

Тепер він мав жінку, і як йому хотілось, щоб Нимидора була щаслива, щоб і він був щасливий та робив сам на себе, не на чужих людей.

Але все йде на пана, чи то рік плохий чи – не дай, боже,—добрий.

„Коли ми, тату, перемолотимо оці скирти?“ спітав Микола.

„А тоді, як помремо“, сумно одказав батько, „а як ці змолотимо, то бог уродить другі, може ще довші!“.

Микола задумався і з усієї сили так уперівчив снопа, аж рибиці луснули, і бич одскочив.

Рефлекс, як бачимо, дужчає. Аж почав осавула заганяти селян на панські жнива відробляти згінні дні, що їм тільки в осені черга була-б; у селян жито вже сиплеться, треба хапатися з своїми жнивами, тому Микола різко виступив проти наказу.

Осавула замахнувся на Миколу нагайкою. Микола одскочив у жито, піднявши серп угору. Осавула круто повернув коня і поскакав на панський лан.

Це рефлекс третій. Далі вже нікуди: або ж він піде за старим своїм батьком та іншими селянами, або мусить перейти до чину. Але це стосується до Джері, власне того, як тверда доля вибила знього іскру протесту і як далі він гартувався на борця і протестанта. Про це ще маємо говорити. Поки що слід лиш те відзначити, що мужицький хліб мало не вклякнув, що вибитий різками Микола мусів уночі з жінкою вижинати хліб.

Все тіло в Миколи боліло й щеміло, боліла й душа його, та він мусів гнути спину. Нимидора кидалась на жито з серпом, як огонь на суху солому.

Наслідки від цеї зажерливої, запальної праці були малі:

Панський хліб був уже вижжатий: все поле було єкрите копами, як небо зорями, а людський хліб, стояв, похилився й навіть уже сипався.

Селянинові вже кладуться зморшки на чоло,—ніяк не піднятися, ніяк не довести до ладу свого господарства.

„Вмер батько... і за мертвого плати подушне, і за живих плати подушне. Я вже не знаю, чим винна та душа, що за неї треба що-року платити“.

„Дасть бог, уродить хліб, то й заплатимо“.

„Нехай-же передніше вродить; а коли вродить, то чи дасть пан завчасу його зібрати“.

Досить прикладів, бо ясно, в чому тут справа. Панська, владна над селом, економія вносить деструкцію в селянське господарство, і в цій деструкції лежить причина всього мужицького лиха, біди, злиднів, хвороби і хмарного світогляду. Сам пан, тут — Бжозовський, у повіті навіть не фігурує,—хіба що раз, коли він кидається на селян з кулаками і другий раз, коли селяни кидаються з кулаками на нього. Активна воля панова, добра чи лиха, не може мати в цих відносинах ніякого значіння, бо тут на певні здобутки з землі, на якісі цінності претендують два конкуренти: поміщицтво, з його безнадійними вже силкуваннями обробляти землю не найманою, а невільницькою працею, і селянство, з його непереможнім пориванням до власного господарства, до економічної незалежності. Два табори: з них один уже втратив розум і надію на порятунок ослаблого господарства—панський, а другий—селянський, чужий, ворожий, з почуттям якихось близьких можливостей для праці й нормальної людської заможності.

Між цими таборами звязок та інерцію влади тримає символічна постать витрішкуватого осавули, завжди дратуючи селян виміром часу за панщинними роботами. В дні помсти на його впадає перший батіг. Отже, відсилаючи читача до написаних і сказаних, в

аналогічних випадках та з приводу аналогічних творів, слів про неволю, безчестя, експлоатацію, панське знущання над селянином, образу людської гідності, підкреслимо ясну нам формулу, що її можна здобути з повісті Левицького „Микола Джеря“: Кріпацтво—це система деструкції селянського господарства.

Селяни боряться з панщиною, а після голого визволення боряться і з поміщицтвом. Яка-ж методологія цеї боротьби? Коли кріпацтво було системою, а пізніші початки аграрного капіталізму та нової індустрії на Україні також були системою, здебільшого, свідомою своїх методів нагромадження капіталу, ширшої та детальнішої експлоатації робітника й селянина,—власне, поки що того-ж таки селянина,—то методику боротьби селянства доводиться визнати за абсолютно безсистемну, чисто рефлективну, емоціональну, іншими словами за таку, що жужмом, стихійно, широкою каламутною хвилею котить всю селянську масу до революційного вибуху з двома основними гаслами: негативним—геть панів!—і позитивним—більше землі! Те й друге гасло наше селянство давно добре зрозуміло, глибоко засвоїло і, коли тільки була хоч найменша спроміжність, намагалося здійснити. В цій повісті, за п'ятдесят років писаній, ми й бачимо наростання революційного настрою серед селянства, бачимо й градацію селянських революційних методів боротьби.

В Нечуя-Левицького повісті селянин спочатку змагається, потім відмовляється справляти несправедливий відбуток, тоді підіймає руку на підпанка, а тоді вже й на пана. Не можна сказати, щоб до цього селяни доходили тяжким шляхом, щоб вони тяжко мутилися над проблемою насильства,—ні: ненависть —

ось що викохала панщина, а ненависть родить помсту. Тої ночі, що селяни гуртом тікають у мандри з свого села, загорілося в пана в економії, й весь тік ізгорів з клунею разом. От і зрозумійте цього старого пантофоба І. С. Нечуя-Левицького—нащо він підпалив панські скирти з хлібом, нащо присвітив доріженьку купці бурлаків, і чом заховав усі кінці, що не впізнали винного? Думається, що як на ті часи апологія підпалу поміщицького майна не вийшла-б на добру кар'єру Нечуєві-Левицькому, а галицьким редакторам „Правди“, де вперше „Миколу Джерю“ друковано, не до смаку й не до думки припав-би такий розрахунок з паном. Та-ж палити панів повелося сорок років пізніше, а світогляд самого Левицького ледве чи й мав елементи бунтарства.

Проте, правдивість Левицького не стоїть ні під яким сумнівом, і от власне те, що вінувесь був перейнявся селянською психологією, уліз у сільську психіку аж сам розчинявся у ній, аж уся сфера підсвідомого та нахилів і настроїв поробилися в нього селянські, це тільки й дає якусь спроможність пояснити ці його апології кривавої й огневої помсти розлюченого селянства на панах, руйновниках селянського добробуту й родинного спокою. Така найменша міра признання буде цьому письменникові, що ми його так мало цінимо і так мало знаємо,—і коли не це, то доведеться брати оцінку ще вищу, цеб-то призвати за Левицьким велику соціальну мудрість і пророче прозрівання в будуччину. Ось як горить економія і як бачить у ній письменник прийдущу революцію:

Дванадцять скирт хліба палало разом, наче дванадцять ставників горіло, а од їх піднімався густий дим, то чорний як смола, то білий як осінній ту-

ман. Вгорі дим зливався до купи в один страшний стовп, та все йшов угору до самих хмар. Все чорне небо вгорі заблищало вогнем, замиготіло рівними хвилями, неначе кліпало якимсь страшним оком, кидаючи кров'яний світ на село, на ставок, на річку, на верби, на широку долину...

Зелений лист проти вогню був ніби обмочений в густу запечену кров; жовте мусянжове листя стало рожевим, наче хто його облив вишневим цвітом...

Весь широкий ставок був ніби залитий кров'ю. Раставиця крутилась на левадах, ніби вогньова змія, що сипле іскрами, а в кров'яному ставку одбивалися чорні стовбури осокорів, чорне безлистє гілля верб, неначе в прозорчасту кров хтось накидав чорного дроту та залізних стовпів.

Це зовсім не Достоєвського істеричне маріння революцією, бо прямої вини хоч і не кладе Левицький ні на кого, бо інакше авторові довелося б її перед тодішнім світом брати на себе, але його герой, селяни, без сорома казка, спокійно похваляють чийсь учинок: „От-так і треба нашому панов!“ гомоніли чоловіки: „Добрий заробіток для пана на хлібі цього року!“ Я коли єсть моральна солідарність із цим, свідомим у нашого автора, випадком, значить єсть і готовність кожного з них так само вчинити.

Лихо, образа, ненависть мужицька встають в повіті втілені в образи кривавих вогневих месників: Нимидорі в пропасниці ввижаються покійний Джеря й Микола, що вони молотять вогневі снопи. Здавалося,

...що вони самі пороблені з розпеченої червоного заліза, світяться наскрізь, пашать вогнем та все б'ють червоними залізними ціпами по вогневих снопах.

„Мамо! Чи ви бачите, які стали Микола та батько?.. Вони з червоного гарячого заліза!.. А які в їх очі. Боже мій! В їх не очі, а жар горить в ямах. Нашо вони молотять. Чи вже-ж пани будуть їсти пшеничні іскри, що летять із тих снопів?!“

Ті самі пророцькі образи революції бачить і Каувун, товариш Миколин, вмираючи в мандрах на чужині.

...Високий як стовп камінь, весь червоний як жар, а на тому камені стоїть Бжозовський. На Бжозовському палає одежа, палає волосся на голові, з його ллеться потоками кров по гарячому камені.

І далі Бжозовський, і фабричні колеса, парові машини, чорти, осавула, шинкар, орендатор, — все закрутилося в огневому вихорі. Тепер повелося в критичній літературі закидати нашему старому письменству недостатню соціальну та революційну свідомість проти теперішньої яскравости та плановості в розробленню революційних моментів, а скажіть, чи велика різниця в описові революції в цього смиреномудрого селянського апологета Левицького, що революції і в сні і в-вічі не бачив, та в тих, що й революцію бачили й засвоїли собі теорію революції?

Селяни тікають недалеко, в Стеблів на сахарню й наймаються там на роботу. Отже, розшифровуючи цей соціально-економічний символ цеї повісті, маємо ставити питання так: чи могло тодішнє селянство при наймні в бунтарській своїй частині, знайти поряту-

нок, ставши на пролетарське становище? Некваліфіковані робітники, могли вони перевестися на грубо й немилосердно експлоатовану групу,—тут ні забастовка, ні протест, ні організована боротьба, ні насильство нічого не допомагали, й доводилося блукати з сахарні до сахарні, приглушуючи фізичну знемогу та страхіття матеріального занепаду хмарним і диким гульбищем. Вони стають бурлаками, цеб-то лумпен-пролетаріятом, і рація їхнього протесту і втікання з села гине геть уся. Виходить, що соціальна рація тодішнього села все-таки не допускала чи не виправдувала протесту такого характера: боротися треба було, протестувати, ну—терпіти за це, але кидати село не годилося, бо це забирало кращі духовні сили і ті, що лишалися, були засуджені на безпросвітне моральне нидіння. Без Миколи геть вигибає його родина: матір, дружина, а дочка Любка потім з батьком зустрівшися ніяк не може видобути з себе синівського почуття. Та й бурлаки це знають. Кавун, помираючи, заповідає вклонитися ще рідній громаді, щоб дарувала йому його марне втікання: „Скажіть їм, щоб простили мені, бурлаці, мою смерть на чужині“.

Селянська соціальна теорія вимагала лишатися на місці, бо втеча була індивідуальним порятунком кожного за себе, тому й Нимидора, свято шануючи й люблячи свого Миколу, все-ж таки вмираючи говорить про його тяжкий гріх, очевидно, перед родиною перед селом. Коли селяни зробили засідку на осавулу, вони били його повноважною рукою громади, знаючи своє право і прерогативу суду, і тому вони не тільки б'ють, а ще й примовляють, як судді й навчителі:

„Оце тобі за пана, а це за пані, а це за панщину“, проказував Микола: „Адже-ж пан не жа-

лує сіна своїм волам, ще й брагою їх поїть, а ми так само панські, робимо панові, як воли, а він нас не частує брагою, а різками. Панське добро—“тако й наше добро, бо то наша праця, а земля божа“, правив Микола, луплячи осавулу києм.

„Оце тобі, щоб пам'ятав, що виказувати панам на людей гріх, бо ми не крали в пана, а своє брали!“ приказували чоловіки.

Цей лейт-мотив аграрної революції повною мірою на ділі виявився 1905 та 1917 років і певна річ, що й зародився він на ґрунті кріпацьких відносин, а закріпився через несправедливу реформу 1861 року та пізнішу систематичну й традиційну експлоатацію села й селянської сили.

Проти поважної кари на осавулі розправу з паном Бжозовським можна вважати більше за акт особистої помсти, бурлацького гніву на людину, що ганяється за ними по заводах. Добре набити пана бурлакам не пощастило, пан вислизнув, а осавулі й тут перепало. Проте слід відзначити, що це революційне поривання поки що тільки руйновницьке, з ознаками справедливої кари, а не грабіжницьке, користливе: коли один з бурлаків хотів забрати покинутого панового годинника, Микола Джеря з криком—„Не зачіпай! Це кров наша!“ з усієї сили брязнув тим годинником об землю.

Легко взагальнити на всю Україну відносини кріпацькі в „Миколі Джері“, і тоді доводиться погодитися з селянською думкою, що кращі люди на селі,—кращі, бо бунтарські,—не повинні були тікати, бо за сто років кріпацтва найсильніший елемент вивтікав з села. Були-б ці дріжджі на місці, багато їх потерпіло-б і загинуло, але дуже можливо, що революція сталася-б на багато років раніше. Іншої ради для

села Левицький не бачить, бо сам, людина з сутоселянським світоглядом, він поставився вороже до початків промисловості на Україні, тим більше, що вона пробувала в руках національно чужого елементу, і пролетаризація села була-б для нього огидним та парадоксальним способом рішення селянської справи. Все-ж таки самому письменникові підноситься голос та прохоплюються упевнені радісні відтінки в манері лиш тоді, як Микола Джеря повернувся до рідного села—не до родини!—до своєї громади і з досвідом усього життя знов став на сторожі інтересів свого селянства.

Сам Левицький, як знаємо, не був ні провозвісником, ні апологетом якої-б-то не було революції, і думати, що в цій повісті відбилися революційні настрої 70-х років, можна було-б тільки при великій вірі в далекийдучість тих ідей, що гнали інтелігенцію в народ з дуже сентиментальними та скрупулезними намірами. Щось я не добачаю в Левицького атрибутів того народництва, що змалювавши собі ідеальну постать мужика, провадило на селі пропаганду християнських ідей, самодовлінної правди, справедливости, всезагального миру й спокою, віри в правну законність, в моральні закони людського серця, а зате й без яких-небудь ознак свідомості соціальних та економічних процесів, розвою й боротьби. А Левицький з якимсь безоднім спокоєм освітлює дію в своїй повісті зірнициами та супроводить відгомонами прийдущих революцій без жадного всовіщування панів і оренделаторів, без жадного заклику схаменутися (бути людьми?)—відносини такі, такі будуть наслідки; слабші вмирають (батько, матір, Нимидора, Кавун), дужчі вигартовуються і свою непохитність передадуть унукам.

Змалювавши кріпацтво, як *vis* тајог, краще ска-

зати—*agens, movens*, своєї повісті; **Нечуй-Левицький** переклав на цю тему мотиви фабулістичного й конструктивного чи, по модньому **сказавши**, композиційного характеру. Фабула, розвиток сюжету, будеться на одній основній причині: кріпацтво розлучає молодих, кріпацтво загонить Миколу безвісти; з упадком кріпацтва він вертається на родинне руйновище, боротьба з наслідками кріпацького стану зігріває старечу кров Джерину й вибиває іскри з його очей. А однаке не можна сказати, щоб сюжет кохання пожужмив наш автор чи обезвічив своєю реалістичною манерою Перегляньмо-ж, як вийшов у нашого письменника мотив вірного, єдиного кохання

В ласкавому промінні сонячному спав на траві парубок і крізь сон, дрімоти почув пісню, що збудила в йому мрію про щастя і стала для нього Тристановим данням урочим.

Він чує, ніби той голос, та пісня ллється на нього зверху, з того листу. Йому здається що співає кожний листок, вимовляє навіть слова, і ті слова, і той голос тихесенько сипляться йому на лицьо, на руки й на груди, на саме серце. Він роздивляється на той дивний лист і примічає на самісінському вершечку груші якусь ливну птицю з золотим та срібним пір'ям. Птиця розпустила широкі крила, розпустила розкішний як у павича хвіст та все співала та все спускалася нижче по гіллі...

Він простяг руки, а птиця знов пурхнула вгору, на самий вершечок, тільки іскри посыпалися на траву, на його руки, на щоки й запекли.

Ця Синя Пташка була підійшла до Миколи, але ніколи в руки й справді не далася. Дівчина, що співала, розказала йому сумну повість свого життя. „Я родом з присілка Скрипчинців“. *Sulmo mihi patria 'st*

(Ovidius Naso), Mantua me genuit (Virgilius Maro),— нехай дарують псевдо-класики, всі люди десь і колись таки родяться і в хвилини інтимних переживань вони з цього починають про себе: „Сульмон багатий холодною водою—моя отчизна“, чи „Породила мене Мантуя“, чи „В Скрипчинцях я народилася“,—воно завжди добре вийде, коли з добром вас слухають, коли ви вірите в поновність матеріального явища, коли творите легенду свого життя про ідеал, про гарне, вам міле й рідне. З цею мрією про матір, не знавши їй не пам'ятавши її, вступає в життя Нимидора і тому, хто вислухав її сповідь, вона віддала своє життя. В Нимидори скорбота, туга за матір'ю жива й реальна,—вона скрізь ладна бачити в кожній гарній, звичайно—гарній, молодиці свою матір, вона у всякім ласкавім рухові на світі прагне відчути за браклої материної пестоши. Цей „мотив“ матери лягає в основу споріднення душі Нимидориної з Миколиною; і це поважний мотив у світогляді нашого народу, і в Левицького, як поета селянського світу, через це він активний, бо мало де в світі можна знайти таку глибоку любов і пошану до ідеї материнства й ідеалу матери, як в українськім селянськім світогляді, в українській народній поезії та також і літературі. До цього мотиву Левицький ще вертається, як умирає жінка Джерина, і Любка голосить за нею. Ця ненька—голубонька, ластівка, лебідонька, золоте насіння, що її вже нізвідки ні ждати, ні виглядати, що її вже ні посіяти, ні вивести повною рожею в зеленому садочку,—вона світить мерехтливою зорею над долею жінки-селянки, що їй в одному свій вік знову переживати в своїх дочках, у святій спадщині жіночого саможертованого серця та будівничої родинної сили.

Сюжет кохання вплівся в основний сюжет повісті

про невільницьку родину скількома пасмами, щеб-то перевівши на терміни вишивання, способом занизування перетягнувся через усю повість, не горуючи над іншими сценами, а тільки супроводячи ліричною мелодією сувору музику всеї композиції. Взявши його окремо, доводиться цю всю частину повісті розглядати як менше реалістично трактовану, з де-якою традицією Шевченкової романтики, Марка Вовчкової, опоетизовану елементами народньої пісні. Більше того, не було-б у розробленню сюжета кохання обставин реального тодішнього побуту й соціальних причин, мусіли-б ми бути тоді візнати, що Левицький допустився де-яких сентиментальних та мелодраматичних відступів від свого реалізму та правдивості, що так яскраво характеризують всю його літературну діяльність та свідомо обраний і підтримуваний напрямок. Отже, завжди, коли оловідання Нечуєве приходить до сцен з Нимидорою, воно все відбувається в тоні, стилі й манері поеми, бо поемою й являється в повісті історія Нимидори й Миколи. Сам Левицький чи то соромиться, чи ніяковіє в атмосфері цього ніжного й глибокого кохання, і його ремарки—це саме нещасливе, що можна тільки в той настрій подати. Прегарні, поетичні, ритмовані, як і буває звичайно в хвилини великого екстаза, горя, розмови чоловіка й жінки, він обставляє своїми увагами, що йдуть від не гаразд утямленого реалістичного канону і будять прикрий жаль на автора. „Нимидорі неначе хто гострим ножем проколов серце“... „крикнула Нимидора на всю хату не своїм голосом“... „кинулась до колиски і впала на дитину“—повне безсиля і прикра сухість, що викликає ту саму досаду, що й несподіване, хоч і зовсім правдиве, закінчення авторове на голосіння Любчине по матері: ... „Чи зайдеш ти зіркою

на небі, чи розів'ешся пишною рожею в садочку”.. і враз, прошу: „Всі молодиці плакали й говорили, що ніхто в цілому селі не вміє так гарно голосити, як Любка”. „Літописець”, каже С. Єфремов, і справді тільки літописець годен так холодно марнувати патос людського серця. Однаке, коли його герої говорять самі за себе, вони вражают щирим і нерозривним сполученням вислову свого власного горя з готовими даними в словах пісні, образами.

„Скажу тобі, мое серце, що на душі маю: я тебе молоду цього вечора покинути думаю.“

„Ой, не кидай мене, мое серце, бо я пропаду!“

„...піду в ліси, піду в степи, піду в пущі, і на гострі скали, а панщини таки робити не буду і в москалі не піду. Піду втоплюся, об камінь розіб'юся! Нехай звірі розшарпають мое тіло, а я все-таки втічу.“

„Коли-ж тебе дожидати додому?..“

„Тоді жди мене в гості, як виросте в тебе трава на помості...“

„Не йди! Переночуй хоч одну ніченьку вдома!..“

„Прощай Нимидор! Споминай мене, мое серце, вірними словами та дрібними сльозами, а я тебе, доки живий буду, до віку не забуду.“

Нимидора, як Офелія, як Тристан, як багато героїв класичної літератури переживає тяжку психічну хворобу, близьку до божевілля, і душа її вже ніколи не вертається до ясного радісного стану: напади пропасниці минають, але до самої смерті вона пробуває в тяжкому психічному пригніченні.

Микола на все життя зберігає ясний образ своєї дружини і бореться що-сили проти нового кохання, що добувалося його серця в образі Мокрини, Чорнявої Ізольди. Традиція народної поезії, традиція літературна скріпляла авторову думку зробити свого Ми-

колу Джерю людиною твердою у вчинках, вірною товариству, свому селянству, свому слову і вірною свому першому коханню. Йому треба було повернути Миколу Джерю додому, до села на громадську боротьбу лицарем без страху й без ганджі, хоч ми знаємо, що здебільшого чи часто-густо бурлаки, втікачі з України, любо собі женилися й заводили нові родини на Херсонщині та Басарабії і доволі спокійно переступали через закони покинутого побуту й навіть церкви („На віру“ М. Коцюбинського). Мокрина, як і та Ізольда, завдає жалю серцеві Миколиному, нагадуючи його єдине, ясне кохання, вона дбає за нього на вигнанні, стає йому в пригоді в хвилині небезпеки, вона сама говорить йому про своє почуття. Вона, як і та, з європейського роману, без міри дужча, яскравіша від другої, рабині обставин і родинного обов'язку, рішуча і смілива, вона годна піти проти родинного звичаю та й хоч-би всього світу, щоб своїм вільним обранням та боротьбою за милого скувати свою власну долю; але така воля божа, як Микола каже, такий фатум того доладнього кохання, що зродилося на ґрунті селянського побуту й така логіка складання суцільної вдачі цього громадського борця, скажемо ми. Левицький спокійно розвязав епізод з Мокриною, давши цілком певне обґрунтування почуття Мокрини: всі слова, в аналогії до Нимидориних дані, виявляють велике напруження пристрасти, більшого захоплення сміливою зовнішньою красою Джері та його артистичним таланом, а не його суцільним внутрішнім світом і переживаннями.

„Грай, а я послухаю...“

„Мокрино, йди додому. Твій батько...“

„Про мене, нехай сердиться... Що-ж маю робити, коли ти мене з розуму зводиш...“

„Ти думаєш, що ти мене з розуму не зводиш?..“

„Чи зоря світає на небі, чи сонце грає, чи ніч покриває землю, думка про тебе тліє в моєму серці. Я вночі сплю, і як ти мені приснишся, то душа моя звеселиться і заграє, як ластівка на сонці...“

„...Подумай, дівчино нерозумна, що ти робиш!“

„Рада-б я думати, та вже й думок не маю...“

...Микола дуже, дуже задумався. Його душа за-
колихалася, як хисткий човен на хвилястому морі,
та не на довго: тверда натура перемогла це зру-
шення, перемогла серце і поставила на своєму.

В нашій повісті нема гарного чи щасливого кінця,
бо за злидні, за протест, за вірність громаді, за чисте
моральне життя на вигнанні Микола не дістав вінця
признання й слави від своїх селян—на бурлаках усіх
лежав осуд рідного села; більше того — його рідна
лочка впізнає батька тільки тим, що „дуже плаче за
матір'ю,“ а про його мандри ніякої доброї думки не
має: „Бог його знає, де він ходив, покинувши нас.
А що вже мати наплакалась та набідувалась...“ Одві-
дини Нимидориної могилки не стали Миколі за втіху,
ні виправдання чи нагороду за страдницьке життя.
Так само і в громаді Микола мусить здобувати собі
становища поважної людини аж по скількох спробах
обстати за громадським інтересом. Отже нагорода
Миколі єдине в йому самому, в суцільноті та долад-
ності його власного серця й розуму,—таке значіння
циого образу в Левицького.

Нема щасливого кінця в повісті не тільки для осо-
бистої долі Миколиної, його родини, слави його імені,
нема нічого доброго й для соціального становища,
що за нього завів боротьбу Джеря. За те, що селяни
не пішли на роботу на нарізані їм наділи, Миколу й
скількох селян забрали в тюрму.

„От тобі й воля!“ говорив Джеря: „От тобі й вернувся до господи. І нашо було вертатись у цей проклятий край! Будь він тричи проклят од бога й од людей!“

Однаке боротьби своєї, протесту не кинувся Джеря аж до смерти. Старий дід, він збирає молодь коло себе й оповідає їм пригоди свого життя,—сивий аж білий, а сміливі й горде обличчя прикрашають все ті самі грізні очі.

Таким чином ми в розгляді теми нашої повісті та сюжету її побачили на весь виріст і в деталях і самого героя цього твору, що іменем його названо, і могли простежити, як розвивалася та гартувалася ця вдача. Тепер не гаразд було-б нарікати на Нечуя-Левицького, що захоплений психологічною історією людини, витратив він більше уваги на статичну характеристику Миколи Джері, власне—на портрет, бо на сьогодні, на наш час нам зостається найцікавіша з погляду письменника частина цього твору—sam Микола Джеря, як тип вірної себе людини. Нехай ми вже такі розумні, що знаємо глибше й активніше, що то таке революція, що таке соціальний гніт, як із ним боротися, і ще більше—nehай ми вже знаємо, що таке кохання і воля в йому, але лишається ще вічно новою, цікавою та високовартісною ідея суцільної людини і з цього погляду „Микола Джеря“ єсть лектура сьогоднішнього дня. Та й для Левицького Микола Джеря являється постаттю все збільшуваного інтересу.

Спочатку це—гарний парубок, добрий робітник, грамотний бого보язливий селянин. В йому виразно знати поки що тільки самоповагу та почуття особистої волі. Коли мати допоминається, щоб син брав багату невістку, він з благородною стриманістю

каже: „Може, мамо, так, а може й ні. Хто його знає, як воно буде.“ Тут було по його думці. Далі, як ми знаємо, на дорозі до особистого щастя стала соціальна система, кріпацька неволя й один з її звичаїв. Далі знов матеріальні збитки будуть протест у Миколи, але що-далі, то більше Миколу захоплює не сама лишень боротьба за матеріальний добробут, свій і цілого села, але й помалу перед ним стають проблеми життєвої морали, правди, справедливості, й по цій лінії гартується його характер. Мало того, що він терпить, його ще неправо катують в економії; його жінку на третій день після пологів оперізує нагаєм осавула, що не вийшла на роботу, його батько вмирає очевидчаки від тяжкої праці та поганого харчу. Добре, він за це все помститься панові, але от питання, чом то взагалі так погано жити на світі, де той закон моральний, що дає одним так багато і таке необмежене право знущання над іншими. Єдине місце, де даються видповіді на такі питання—це святе письмо, і до нього він і вдався. „Псалтир здавався йому темнішим од темної ночі. Він не знайшов у йому одповіди на свою важку думу, згорнув його і мовчки поклав на полицю.“ Ще одна спроба лояльної боротьби з паном—використати вільні від панщини дні для заробітку на себе, а в свого пана не робити,—призвела до одвертої війни економії з Миколою, і на цьому скінчилися вибухові поривання Джерині проти панщини, бо він робиться завзятим, невтомним і повсякчасним її ворогом. Отже тепер родиться й теорія, що „панське добро, то й наше добро, бо то наша праця, а земля божа“ (= всіх чи нічия). Так само й пізніше, коли за актом 1861 року вербівських, як і інших, селян наділили найнепотрібнішою землею. Джеря виборює для села кращі ділянки, як на-

лежні селянству з права, а не від панської власності даровані.

Втеча з рідного села, з необігрітого ще родинного кубла теж пов'ялила надії на скоре визволення. Думалося.— „перетреться, перемнеться та й так минеться“, тому бурлаки тікають недалечко до сахарні, але панщина ще стоїть твердо, а пан ганяється за своїми кріпаками скрізь по заводах, розшукує й, кого вловить, завертає знов на рабство і знущання. Отже доводиться тікати геть далеко на Басарабію й знати, що може навік заходить від затишного вёрбівського побуту. Власне й туди сягає довга рука рабовласницька, і через багато років Миколі доводиться заznати, що від панщини він не втік і не склався ціною навіть усенької відмови від родини й батьківщини, але формальний кінець кріпацької неволі дає йому спроможність принаймні не в кайданах повернутися додому.

Ні правди, ні закону знов не знаходить він у визволеному селі, й показується, що старі експлоататори сидять твердо на своїх місцях, а за ними тримає руку нова адміністрація і навіть мировий посередник. Отже втеча Джерина стала на користь тільки панові, бо він збувся на довгі роки сільського бунтаря, а зате Миколі доводиться знову й знов провадити уперту боротьбу з усею, мало чим новою, справленою на визиск селянства системою господарською та адміністративною. Але в старому Миколі бачимо все-таки революціонера, що був тільки підростав свого часу в Вербівці, а тепер від імені свого розуму й досвіду провадить діяльну боротьбу з ворогами і завжди, ще більш як замолоду, готовий до активної боротьби всіма можливими в тих обставинах засобами і найголовніше—недозволеними тоді, цеб-то революційними теж.

Темніший од темної ночі Псалтир дав простір розвитися в душі Джеринії своєрідному раціоналізмові, і коли наївний Кавун намагається в полум'ї з підпалених панських скір побачити душу палієву. Микола недбало кидає: „Дурна була-б душа: полізла-б у огонь? Хіба для неї не лучче сидіти дома та не рипатись...— а сам шукав очима своєї оселі. Може тут у цих словах сховав Левицький винуватця підпалу, що мстився за батька, за Нимидору, за себе. Своє моральне право він виразно завжди почуває й, як уже було згадано, б'є осавулу примовляючи, з розмислом, як праведний судія, на розправу покликаний.

Все що робить Джеря, робить у всенікій згоді, гармонії з своєю волею та вдачею: ніколи нема в нього вагання, нерішучості, розшурублених нервів. Його смуток певний і закінчений, і бурлаки не дурно прозивають його Смутком, знаючи однаке, що за тим смутком чи в тому смуткові ховається закінчена владна людина. Навіть п'є й гуляє Микола без ніякого жалю й вагання, чи добре-ж він чинить, і в тих хмарних гульбищах він остаточно формує свої грізні думки про соціальну неправду. Гульня п'яних бурлаків у Левицького повна якогось сатанинського змісту.

Музики заграли, і Микола пішов садити гопака. Той гопак був страшний; здавалось, ніби сам сатана вирвався з пекла на волю. Його темні очі горіли, як вугілля; волосся розпратлалось; бліде лице почорніло і якось посатанило. То був не молодий Микола з тонким станом, з парубочим веселим лицем: то був бурлака, готовий на все.

Три сцени маємо такого Миколиного гуляння в цій повісті та нагадуються також невимовно хмарні танці на досвітках у „Бурлачці“, — якась соціальна тарантела, мстива карманьола, грізне пророцтво майбутніх

danses macabres повсталої розколиханої маси. І кожного разу Джеря гуляє, як усвідомить собі неправду й гідкість тих соціальніх обставин, куди він потрапляє, й завершує в своїй душі протест і осуд на ті обставини. Сам Левицький свого героя не виправдує, та можна сказати, що взагалі він до всього змальованого в повісті гурту людей не має ніякого милосердя: коли обставини не судили людині ні хвилини просвітку, наш автор його й не шукає й не надумує.— нехай, мовляв-би, все буде так, як за таких обставин мало-би бути. Левицький тільки дає загальним фоном матеріял для виправдання тих чи інших вчинків людських, але від правди, хоч-би й колючої, ніколи не відступається.

Яка-ж ідея цього типу, Миколи Джері, що нам на ужиток лишається від цеї давньої повісті? Бо й справді, соціальні відносини „Миколи Джері“ відійшли далеко в минувшину, а змальовані вони в Левицького не так, наприклад, широко, як у Мирного, та й історична наука нам для характеристики останніх років кріпацької неволі та перших післякріпацьких дає точніші й стисліші формули. Тут ми маємо лише загально наскріслене становище селянства та скілька яскравих до нього ілюстрацій. Ні детального образу нової панщини ні молодої української промисловості Левицький певне й не хотів давати, бо це все був йому світ глибоко ворожий, чужий, мало-розумілий: стара панщина розкладала селянський суцільний побут, молода промисловість пролетаризувала селян, робила їх не господарями, а бурлаками, цеб-то все бідними, „готовими на все“ людьми, і це мало призвести до соціальних пожеж. На це Левицький свого суда й думки не подає, а зате крізь це все намагається привести непорушним і закінченим свій тип людини, як

суцільної, доладньої та витривалої у всіякому соціальному ладі одиниці. Будь вірним собі,—це єдиний порятунок у всіх життєвих пригодах і пертурбаціях; може, навіть—певне не знайдеш ти особистого щастя, але станеш пам'ятним людям своїм образом, повним краси, хоч-би й суворої, здивуєш їх виразно закресленою твоєю вдачею, збудиш боротьбу за людську гідність і тоді по тобі лишиться слід, — і досить з тебе й такого виявлення себе в життю.

„Джеря сидів на пні коло вогню і держав на руках маленького замурзаного хлопчика. Коло його сиділо дві дівчини, а старший хлопець з батогом у руках стояв проти діда і не зводив з його очей“. Ось так рішається проблема вічного існування для людини з маси: мало породити своє покоління, треба ще заполонити його уяву єдиним злиттям своєї вдачі з життєвим досвідом, треба в йому викликати мрію про гармонійну людину, тоді воно з тобою в серці піде своїм шляхом у життя на боротьбу за щастя, за волю, за добро своє і всіх і поновить тебе і твою життєву боротьбу в нових обставинах, але буде в них з тим старим добрым гартом та витривалістю, що ти появив за свого життя.

Таким чином наша оцінка цеї повісті Нечуя-Левицького може бути висловлена не тільки в сприятливому для автора тоні, але й багато більше повинно призвати за цим письменником. Давши перевагу літературному портретові над сюжетом, що з вияснених вище причин, не може бути ніяким тяжким закидом письменникові, Левицький ужив доброго матеріялу на своє полотно: і саме тло змальоване докладно й яскраво й фарби портрету міцні та на довгий час тривкі. За малими тільки винятками він опанував свій матеріял і тому відходить далеко від етнографізму і, не

знаючи ідеалу життя й, певне, не вірячи в ідеальне життя, він намагається в тій мінливій субстанції, піймати ознаки позитивної постійної величини, певної людини. І його позитивна людина годяща на всякий час, на наш також.

Пристосовуючи дані для характеристики Н.-Левицького формули в критичній літературі, можна їх прийняти й для цеї повісті, але з деяким виясненням чи поправками. „Літописець своєї епохи“, каже С. Єфремов, і це правда, але не за гулящим і в нас Пушкінським образом літописця, спісателя правдивих переказів, механічного тулителя одної казки до другої, а за іншим, що помалу виступає з-пода величезної історичної науково-художньої праці в наших літописах, іменем Нестора об'єднаних. В того були й певні тенденції й певні ідеали, був критичний апарат і велика ерудиція і він—коли згадати, що жив тисячу років давніше, — був нічим не згірший від наших нових істориків.

Тяжче було-б пристати до епітету В. Міяковського („Л.-Н. Вісник“ 1918 р.) — „письменник-народолюбець“, бо з словом народолюбець у нас звичайне звязується думка про виключне значіння народності, народу, простого народу в уяві певного типу письменників, що всю мудрість життєву покладали в селянстві й ставилися до нього безкритично. Тим часом цілий ряд творів Левицького, а „Микола Джеря“ особливо, показують нам, що ні про яку особливу любов Нечуєву до народу не випадає говорити: він просто таки иноді не має жалю до своїх селян, він ніколи не обмине неприємної чи й гайдкої сцени з народного життя, і ніякого прикрашування своїх героїв не допускається.

Однаке, ясно, що його симпатія вся на боці Джे-

риному; тільки не тому, що Джеря селянин, а тому, що він певна людина, закінчений, позитивний тип життєвий. Негативно поставившися до тодішнього соціального ладу, осудивши нові соціально-економічні обставини, нарікаючи на нерозум та безпорадність селянську в боротьбі з своїми ворогами, Левицький всю увагу переносить на Миколу Джерю, що й сам може також не знає певної ради на селянські злидні, але зате носить в собі, в своїй вдачі зовсім різко означену готовність боротися з усякою неправдою та виробив у собі рефлекс протесту на соціальний гніт і утиски. Він не змінив загального становища на краще, але сам він такий, що змінить, чи належить до таких, що колись змінять. Отже переносячи інтерес до Левицького і значіння його з минулого століття на сьогоднішній день, слід його назвати ще й письменником, автором, творцем суцільної людини, і досить самого Миколи Джері, щоб таку назву обстоювати.

A. Ніковський.